

Тичина Д. М.,

*кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник наукової лабораторії з проблем протидії злочинності,
Національної академії внутрішніх справ
<https://orcid.org/0000-0002-9430-6101>*

Грицюк І. В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права та процесу
Державного податкового університету
<https://orcid.org/0000-0003-2253-4057>*

ПРАВОВІ НОРМИ У СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНИХ НОРМ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ ПІДХІД

LEGAL STANDARDS IN THE SYSTEM OF SOCIAL STANDARDS: THEORETICAL AND LEGAL APPROACH

Актуальність статті полягає в тому, що динамічне державотворення, що протягом останніх двох десятиліть відбувається в Україні, характеризується як складний і суперечливий процес. Сьогодні є всі підстави стверджувати, що набуття Україною рис демократичної, соціальної, правової держави виявилось набагато складнішим, ніж передбачалося. Тому подальше вдосконалення правової системи та підвищення ефективності правового регулювання суспільних відносин залишається одним із першочергових завдань. У статті наголошено, що норми права регулюють найбільш важливі суспільні відносини, і від того, яким чином чи в якій формі здійснюється це регулювання, залежить і сама можливість виконання завдань для реалізації яких створені відповідні норми. Розвиток сучасної цивілізації обумовив становлення та функціонування системи норм, взаємопов'язаних між собою. Цілісна динамічна система соціальних норм є необхідною умовою життя суспільства, засобом суспільного управління, організації та функціонування держави, забезпечення узгодженої взаємодії людей та реалізації їх прав та інтересів. Значення реалізації норм права полягає у такому: соціальна цінність права виражається в його реалізації; в процесі реалізації норм права складаються реальні суспільні відносини; реалізація норм права шляхом правомірної поведінки є передумовою правопорядку в суспільстві; у процесі реалізації правових норм виявляються недоліки у чинному законодавстві, що є показником ефективності правових норм. Аналіз правової природи норм права дозволив охарактеризувати їх як загальнообов'язкове, формально-визначене, логічне, диспозитивне правило поведінки, встановлене або санкціоноване державою; регулятор суспільних відносин, яке офіційно закріплює міру свободи, рівності та справедливості відповідно до прав і свобод людини і громадянина й суспільства в цілому шляхом вибору належної поведінки, яка забезпечується всіма заходами державного впливу. Норми права – центральна ланка, первинний елемент у механізмі правового регулювання спрямований на упорядкування (гармонізацію) суспільних відносин. При цьому ознака забезпечення норми права державою має на меті й охорону, і застосування примусу, тобто всі необхідні засоби реального існування і дії правової норми. І правильна цільова реалізація норм права є основним аспектом ефективності даного процесу.

Ключові слова: *норма права, соціальна норма, теорія права, правозастосування, правореалізація.*

The relevance of the article lies in the fact that the dynamic state formation that has been taking place in Ukraine for the past two decades is characterized as a complex and contradictory process. Today, there is every reason to claim that Ukraine's acquisition of the features of a democratic, social, legal state turned out to be much more difficult than expected. Therefore, further improvement of the legal system and increasing the effectiveness of legal regulation of social relations remains one of the priority tasks. The article emphasizes that legal norms regulate the most important social relations, and the very possibility of performing the tasks for which the corresponding norms were created depends on how and in what form this regulation is carried out. The development of modern civilization caused the formation and functioning of a system of interconnected norms. A comprehensive dynamic system of social norms is a necessary condition for the life of society, a means of social management, organization and functioning of the state, ensuring the coordinated interaction of people and the realization of their rights and interests. The importance of the implementation of legal norms is as follows: the social value of law is expressed in its implementation; in the process of implementing legal norms, real social relations are formed; implementation of legal norms through lawful behavior is a prerequisite for law and order in society; in the process of implementation of legal norms, deficiencies in the current legislation are revealed, which is an indicator of the effectiveness of legal norms. The analysis of the legal nature of legal norms made it

possible to characterize them as a universally binding, formally defined, logical, dispositive rule of conduct established or sanctioned by the state; regulator of social relations, which officially establishes a measure of freedom, equality and justice in accordance with the rights and freedoms of a person and a citizen and society as a whole by choosing appropriate behavior, which is ensured by all measures of state influence. Legal norms are the central link, the primary element in the mechanism of legal regulation aimed at streamlining (harmonizing) social relations. At the same time, the sign of ensuring the rule of law by the state aims at both protection and the use of coercion, that is, all the necessary means for the real existence and operation of the legal rule. And the correct targeted implementation of legal norms is the main aspect of the effectiveness of this process.

Key words: *rule of law, social norm, theory of law, law enforcement, law implementation.*

Вступ. Динамічне державотворення, що протягом останніх двох десятиліть відбувається в Україні, характеризується як складний і суперечливий процес. Сьогодні є всі підстави стверджувати, що набуття Україною рис демократичної, соціальної, правової держави виявилося набагато складнішим, ніж передбачалося. Тому подальше вдосконалення правової системи та підвищення ефективності правового регулювання суспільних відносин залишається одним із першочергових завдань.

Необхідність творчого та послідовного осмислення змін, що відбуваються в суспільстві, є нагальною потребою часу. В Україні, у визначенні шляхів її становлення та розвитку як демократичної, соціальної, правової держави, виключна роль належить юридичній науці. Головне призначення останньої полягає у здійсненні ґрунтовних досліджень правових проблем і виробленні пропозицій щодо напрямів підвищення ефективності правового регулювання суспільних відносин. Науково-теоретичне вивчення сутності правового регулювання в найрізноманітніших сферах суспільного життя вимагає досить чіткого уявлення про те, яким чином воно здійснюється, як функціонують елементи його механізму, зокрема норми права [1].

Аналіз останніх джерел та публікацій. Теоретико-методологічною основою статті є значний науковий доробок вітчизняних правознавців різних історичних періодів, зокрема С. В. Бобровник, М. О. Власенко С. Д. Гусарева, А. П. Зайця, М. І. Козюбри, С. Л. Лисенкова, Ю. В. Кривицького, О. В. Малька, П. О. Недбайла О. Г. Мурашина, Н. М. Оніщенка, Н. М. Пархоменко, П. М. Рабіновича, В. Л. Федоренка та ін. Водночас, різнобічне вивчення норм права, її структурні та функціональні особливості створили дискусійність науково-правової думки зумовлюючи науково-теоретичне та прикладне дослідження спрямоване на удосконалення правового регулювання

суспільних відносин, які ґрунтуються на юридичній свободі сторін та належному забезпеченні процесу правозастосування.

Виклад основного матеріалу. Норми права регулюють найбільш важливі суспільні відносини, і від того, яким чином чи в якій формі здійснюється це регулювання, залежить і сама можливість виконання завдань, для реалізації яких створені відповідні норми.

Категорію норми права можна вважати центральною конструкцією юридичної науки. Різні варіанти праворозуміння по-різному інтерпретують значення норми права в структурі права. Так, у рамках позитивістсько-нормативістської парадигми праворозуміння право розглядається виключно як система створених та охоронюваних державою норм права. У природно-правовій, соціологічній та ряді інших парадигм хоча право і не зводиться лише до позитивно визначених норм, але норми права тлумачаться як сутнісний компонент його природи. Практично всі варіанти праворозуміння сходяться на тому, що норми права є конститутивною формою зовнішнього вираження та закріплення права [2, с. 84]. Норма права, як стверджують В. В. Молдован і Л. І. Чулінда, – це правило поведінки, що є первинною клітиною права [3]. М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко та інші автори характеризують норму як первинний, окремо взятий найменший структурний елемент права, правило поведінки, що визнається й охороняється державою [4, с. 58]. Правники наголошують, що ця норма нерозривно пов'язується із сутністю права, оскільки є первинним елементом його структури, безпосереднім втіленням такої його ознаки, як нормативність [5, с. 79].

На думку В. О. Котюка, норма права являє собою офіційне, формально визначене, загальнообов'язкове правило поведінки, яке встановлюється або санкціонується державою, охороняється нею від порушень, спрямовується на регулювання найбільш важливих суспіль-

них відносин та охорону соціальних цінностей шляхом встановлення юридичних прав та обов'язків суб'єктів права [6, с. 45]. На переконання К. Г. Волинки, норма права являє собою міру позитивної, суспільно корисної поведінки, спрямованої на досягнення мети соціального регулювання [7, с. 110].

Юридична норма належить до традиційної проблематики загальної теорії права. Їй присвячено творчі доробки зарубіжних і вітчизняних дослідників різних наукових спрямувань та історичних періодів. Рівень розробки проблем, пов'язаних з нормою права, є своєрідним індикатором стану розвитку того чи іншого періоду правничої думки. Правові норми виникають як продукт усвідомлення потреби її правового опосередкування, необхідності врегулювання правом суспільних відносин. Соціальне значення правових норм, а отже, і їх цінність визначаються їх регулюючою роллю. Вони повинні закріплювати необхідні й бажані для суспільства та держави відносини. Вони надають стабільності цим відносинам і сприяють їх розвитку, охороняють від порушень та впливають на небажані для суспільства й влади відносини з метою їх обмеження, витіснення та ліквідації [8].

Розвиток сучасної цивілізації обумовив становлення та функціонування системи норм, взаємопов'язаних між собою. Цілісна динамічна система соціальних норм є необхідною умовою життя суспільства, засобом суспільного управління, організації та функціонування держави, забезпечення узгодженої взаємодії людей та реалізації їх прав та інтересів.

Система засобів соціального впливу відображає досягнутий рівень економічного, соціально-політичного і духовного розвитку суспільства, в них знаходять відображення історичні та національні особливості країни, характер державної влади, якісний рівень життя людей. Норми, що регулюють суспільні відносини, відображають та конкретизують дію об'єктивних законів, тенденцій суспільного розвитку, історично обумовлених закономірностей [1, с. 84].

Як стверджує Ю. В. Кривицький, норми права – центральна ланка, первинний елемент у механізмі правового регулювання. Основна, генеральна функція правових норм у цьому механізмі полягає в упорядкуванні (гармонізації) суспільних відносин. Роль норм права у механізмі правового регулювання розкрива-

ється через їх функції та практику реалізації. У відповідності до певного виду норм права залежить „запуск» у дію тієї чи іншої стадії правового регулювання та відповідно інших юридичних засобів. Норми права нерозривно пов'язані з усіма елементами механізму правового регулювання, кожний з них відчуває на собі дію іншого, певною мірою «насичений» його акцидентальними властивостями. Методологічна цінність та евристичність механізму правового регулювання дає можливість осмислити юридичну природу норм права з урахуванням їх спеціалізації [9, с. 67].

Соціальні норми, зазначає Т. Тарахонич, існують як у додержавному, так і в державно-організованому суспільстві; приймаються суспільством у добровільному порядку; права та обов'язки не розмежовані, і у нормах викладаються не окремо; права і обов'язки не взаємні, і виконання права не залежить від обов'язку інших сторін; є сукупністю норм, що не підпорядковані одна одній; мають характер мононорм, регулюють невизначене коло суспільних відносин; діють лише у межах певного суспільства; структурні елементи відсутні; виконуються добровільно лише в силу їх авторитарності для окремих суб'єктів; реалізуються у добровільній формі [10, с. 278].

Поняття норми права, вважає С. Бобровник, належить до числа найважливіших категорій теорії права. Будь-яке правове явище розкривається і виявляє себе лише у взаємозв'язку з нормами права. Саме через норми права держава здійснює вплив на суспільство, на їх основі визначаються повноваження державних структур, завдяки нормам конкретизуються та реалізуються суб'єктивні права. Норма права є первинною клітинкою права та вихідним структурним елементом системи права [11, с. 365].

Слушною є думка В. Андріва, що реалізація норм права забезпечується, з одного боку, створенням державою реальних умов і засобів, що сприяють безперешкодному добровільному здійсненню відповідними суб'єктами сформульованих у правовій нормі зразків поведінки, а з іншого – засобами заохочення, переконання та примусу до бажаної поведінки, а також можливістю застосування санкцій у разі невиконання вимог правової норми. Такий підхід до розуміння норми права дозволяє наголосити, на тому, що вона є державним витвором

і покликана виконувати роль засобу для впорядкування найважливіших відносин у державно-організованому суспільстві [12, с. 47].

У демократичному суспільстві правова норма приймається державою від імені суспільства (народу), завжди відображає волю певної соціальної групи чи всього населення держави, закріплює її та охороняє. Зокрема, правовими вважаються норми, які: склалися історично у вигляді звичаїв, традицій, прецедентів і визнані державою як такі, що відповідають загальнолюдським ідеалам; виходять безпосередньо від суспільства (народу), відображають волю спільноти та є результатом референдуму; прийняті уповноваженими органами держави у межах правотворчого (законотворчого) процесу; вміщені у договорах, укладених міжколективними суб'єктами відповідно до чинного законодавства та принципів і норм міжнародного права [8, с. 143].

Необхідним аспектом розгляду є визначення ознак норм права, що суттєво відокремлюють їх від інших видів соціальних норм, а саме:

норма права це первинна клітинка права, яка відноситься до нього як частина в цілому. Право в об'єктивному розумінні бачиться незчисленною безліччю норм, незалежно від того, ким та в якій формі вони встановлені, тобто системою юридично формалізованих правил поведінки. Норма права (правова норма) та об'єктивне право в цьому контексті співвідноситься як частина та ціле;

правова норма пов'язана з державою. Норми права встановлені або санкціоновані державою, тобто містяться в прийнятих державними органами відповідно до їх компетенції актах, або встановлені іншим способом в порядку, визначеному державою. Отже, норма права є загальнообов'язковим правилом поведінки людей в суспільстві. Вона виступає в якості однакового масштабу та рівної міри свободи для всіх та кожного, хто опинився у сфері її дії;

це правило поведінки, що визначає модель можливої та необхідної поведінки суб'єктів, яка відповідає інтересам суспільства та держави. Завдяки нормі суб'єкти можуть визначати правомірність чи протиправність своєї поведінки. Зміст норми складають права – як можливість вчиняти правомірні дії для реалізації власних інтересів; обов'язки – як необхідність виконан-

ня необхідної поведінки та заборони як необхідність утримання від вчинення дій певного роду;

норми права поширюються на чітко визначену сферу суспільних відносин.

норми права мають владний, загальний характер та діють багаторазово.

норма права завжди характеризується формальною визначеністю, тобто обов'язковим відображенням у відповідному офіційному акті держави. Внутрішня визначеність правової норми полягає в змісті, обсязі прав і обов'язків, чітких вказівках на наслідки її порушення. Зовнішня визначеність полягає у тому, що будь-яка норма закріплена у статті, главі, розділі офіційного документа, тобто, у нормативно-правовому акті. Характер викладення змісту норм права – чіткість, визначеність, фіксованість. Форма фіксації норм права – здебільшого у вигляді спеціальних нормативно-правових актів (закони, укази, постанови, накази тощо), які наділені загальнообов'язковою силою.

правові норми гарантуються державою, можливістю застосування засобів примусового впливу [1, с. 90].

У нормах права від імені держави регулюються не всі, а лише найбільш важливі, з її погляду, суспільні відносини. Тільки норми права забезпечуються усіма наявними у держави засобами. Все це свідчить про те, що в системі соціальних норм, чинних у суспільстві, у якому сформувалась держава, норми права займають своє особливе, чітко визначене місце.

Основний зміст цієї концепції зводиться до такого: а) ідеальна логічна структура норми права складається з трьох елементів: гіпотези, диспозиції та санкції, що у своїй єдності акумулюють регулятивний потенціал (потрібний і достатній мінімум правової інформації), який повинен знаходитися в основі системи права; б) структурні елементи норми права в переважній більшості містяться в окремих статтях одного або навіть різних нормативно-правових актів. При цьому не слід ототожнювати норму права зі статтею нормативно-правового акта, оскільки структуру норми можна вивести шляхом її «логічного» конструювання зі статей одного й того ж або навіть різних актів; 3) будова норми права як «логічна взаємодія» гіпотези, диспозиції та санкції в загальному вигляді може бути відображена лінійною формулою: «якщо – то – інакше».

Проаналізовані підходи до трактування норми права, її ознак і структури є логічним наслідком еволюційного поступу теорії норм у межах домінуючих протягом тривалого часу у вітчизняній юриспруденції двох головних парадигм – позитивізму та соціологізму. Саме через призму останніх двох типів праворозуміння радянською юридичною наукою було закладено протиріччя в інтерпретацію норми права, яке в загальному вигляді проявляється в тому, що, з одного боку, правова норма розглядається як формально визначене правило поведінки, що знаходить вираження, об'єктивізацію в нормативно-правових актах (позитивістський початок), а, з іншого боку, норма права уявляється у вигляді абстрактної нормативно-логічної моделі поведінки, яка охоплює умови її настання, безпосередньо саму поведінку суб'єктів права та відповідні заходи примусу в разі невиконання останньої (соціологічний початок) [8, с. 57].

Норми права, в яких містяться загальнообов'язкові приписи, є результатом правотворчості, тобто владної форми діяльності держави. Проте фактичного існування правового припису не достатньо для того, аби суспільні відносини були врегульовані. Соціальна сутність права полягає в урегулюванні, впорядкуванні суспільних відносин, створенні необхідних умов для реалізації прав та інтересів окремої особи і нормального існування суспільства в цілому. Ефективність правового регулювання суспільних відносин залежить не тільки від змісту норм, а саме від того, наскільки ці приписи правильно реалізуються. Тому після видання нормативно-правових актів акцент діяльності державних органів повинен бути перенесений на впровадження в суспільне життя їхніх приписів [13, с. 47].

Норми права існують для того, щоб активно впливати на поведінку людей, регулювати суспільні відносини. Однак цінність приписів, що містяться в нормах права, набуває реального значення лише за умови втілення їх у конкретних суспільних відносинах. Особливої актуальності питання реалізації права набули у зв'язку зі стрімкими правовими реформами, що відбуваються в Україні і пов'язані з оновленням та суттєвою зміною чинного законодавства.

Реалізацію права розуміють як фактичне здійснення правових приписів у поведінці та діяльності (бездіяльності) суб'єктів права.

Саме через реалізацію норм права досягається результат, зміст якого був закладений законодавцем при виданні норми права [14].

Таким чином, реалізація права – це інтелектуально-вольова діяльність суб'єктів права, що спрямована на використання, виконання, дотримання та застосування правових норм, здійснюється для задоволення потреб та досягнення бажаного особистого чи соціального результату [5, с. 99].

Реалізація права має величезне значення.

по-перше, шляхом правореалізації здійснюються суб'єктивні права та обов'язки, без яких учасники не зможуть самотійно втілити правові норми у життя;

по-друге, норми права встановлюють специфіку правовідносин, відповідно до якої визначається поведінка учасників правовідносин.

по-третє, реалізація норм права необхідна також у разі виникнення спору між учасниками правовідносин;

по-четверте, реалізація норм права виникає з необхідності контролю з боку держави за законністю та доцільністю дій учасників правових відносин або коли вимагається офіційне підтвердження наявності або відсутності конкретних фактів та спеціальне їх юридичне оформлення [8, с. 148].

Реалізація норм права передбачає соціальну і юридично значиму поведінку суб'єктів, їхню позитивну діяльність для досягнення певних соціальних результатів. Проте ця поведінка не є кінцевим результатом реалізації правового припису. Як і правова поведінка реалізація норм права нерозривно пов'язана з досягненням певного соціального ефекту. Учасники конкретних суспільних відносин діють у відповідності з чинним законодавством, виконують його вимоги і, врешті решт, створюють порядок, який, на погляд держави, найкраще відповідає інтересам суспільства та особи, забезпечує подальший прогресивний розвиток суспільства [9].

Норми права можуть бути реалізовані по-різному: у правовідносинах і поза ними, за участю державних органів і без них. Конкретна форма реалізації правових норм залежить від особливостей їхніх гіпотез і диспозицій, специфіки суспільних відносин, що ними регулюються, характеру поведінки суб'єктів, які беруть участь у реалізації правових норм.

У цьому зв'язку на основі певних ознак та критеріїв можуть розрізнятися види реалізації норм права (О. В. Безпалько) [1, с. 101]; реалізація загальних настанов – це втілення в життя загальних приписів, що містяться в преамбулах законів; у статтях, що фіксують загальні завдання і принципи права. Вплив права на суспільні відносини у результаті реалізації його загальних настанов, завдань і принципів може бути досить важливим, але він позбавлений юридичної специфіки і має ідейний, моральний характер, виражає «дух» права, а не його букву (В. М. Марчук) [12, с. 50]; реалізація конкретних правових норм у конкретних правових відносинах – це втілення у реальні суспільні відносини приписів конкретних норм права із встановленими правами та обов'язками (К. Г. Волинка) [7, с. 149]; реалізація норм права через механізм правового регулювання, виокремлюючи: регламентацію суспільних відносин (юридичні норми); дію юридичних норм (правовідносини); реалізацію суб'єктивних прав та обов'язків (правозастосовні акти) (Ю. В. Кривицький) [9].

Таким чином, значення реалізації норм права полягає у такому: соціальна цінність права виражається в його реалізації; в процесі реалі-

зації норм права складаються реальні суспільні відносини; реалізація норм права шляхом правомірної поведінки є передумовою правопорядку в суспільстві; у процесі реалізації правових норм виявляються недоліки у чинному законодавстві, що є показником ефективності правових норм.

Висновки. Таким чином, аналіз природи норм права дозволяє охарактеризувати їх як загальнообов'язкове, формально-визначене, логічне, диспозитивне правило поведінки, встановлене або санкціоноване державою; регулятор суспільних відносин, яке офіційно закріплює міру свободи, рівності та справедливості відповідно до прав і свобод людини і громадянина й суспільства в цілому шляхом вибору належної поведінки, яка забезпечується всіма заходами державного впливу. Норми права – центральна ланка, первинний елемент у механізмі правового регулювання спрямований на упорядкування (гармонізацію) суспільних відносин. При цьому ознака забезпечення норми права державою має на меті й охорону, і застосування примусу, тобто всі необхідні засоби реального існування і дії правової норми. І правильна цільова реалізація норм права є основним аспектом ефективності даного процесу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кривицький Ю. Норма права у механізмі правового регулювання: теоретико-правовий аспект. *Юридична Україна*. 2008. № 10. С. 8–13.
2. Безпалько О. В. Підготовка волонтерів до проведення організаційних форм соціально-педагогічної діяльності. *Волонтерство: poradnik dla organizatora wolonterskiego ruchu w Ukraini* / уклад.: Т. Л. Лях; авт. кол.: Безпалько О.В., Заверико Н.В., Зверева І.Д. Київ : Волонтер, 2001. 242 с.
3. Молдован В. В. Правознавство: навч. посіб. 2-ге вид. Київ: Центр учбової літератури, 2010. 184 с.
4. Загальна теорія держави і права: підручник / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.
5. Теорія держави і права: підручник / О. Ф. Скакун. 2-ге вид. Харків: КОНСУМ, 2005. 656 с.
6. Котюк В. О. Теорія права. Курс лекцій: навч. посіб. Київ : Вентурі, 1996. 208 с.
7. Волинка К. Г. Теорія держави і права: навч. посіб. Київ: МАУП, 2003. 240 с.
8. Селіванов В. До проблеми розроблення концепції розвитку вітчизняної юридичної науки. *Право України*. 2000. № 7. С. 11–18.
9. Кривицький Ю. В. Спеціалізовані норми права в механізмі правового регулювання : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2010. 260 с.
10. Тарахонич Т. І. Соціальне регулювання: його поняття та особливості. *Теорія держави і права*. Академічний курс : підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 688 с.
11. Бобровник С. В. Норми права / Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 688 с.
12. Андріїв В. Правові норми в системі соціальних норм держави. *Підприємництво, господарство і право*. 2007. № 9. С. 47–48.
13. Марчук В. М., Ніколаєва Л. В. Нариси з теорії права: навч. посіб. Київ: Істина, 2004. 304 с.
14. Власов Ю. Л. Окремі проблеми реалізації норм права у практичній діяльності органів судової влади. *Держава і право*. 2016. Вип. 29. С. 22–26.